

Журавель А.П.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗІ ЗЛОЧИННОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Актуальність дослідження визначена значним зростанням злочинності, якісними змінами у її змісті і характері: інтелектуалізація і політизація частини злочинності, зменшення «віку злочинності», зміна співвідношення між чоловічою та жіночою злочинністю тощо. Стаття присвячена актуальній проблемі визначення соціально-психологічних особливостей особистості, якій притаманна злочинна поведінка, та чинників, що детермінують формування такої особистості.

Особистість у психології визначається як активний носій свідомості, який має індивідуально-типову структуру психологічних властивостей і якостей, вибірково ставиться до оточуючої дійсності, зокрема соціального середовища, та виконує певні соціальні ролі. Під соціально-психологічними особливостями особистості розуміють відносно стабільну сукупність індивідуальних властивостей, що визначають, з одного боку, типові форми її реагування, адаптивні механізми поведінки, систему уявлень про себе, а з іншого – включеність у систему суспільних відносин, характер міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії.

Особистість злочинця справедливо визначається як один із найбільш важливих і складних об'єктів вивчення в різних галузях психологічної науки. Завданнями дослідження такої особистості є визначення її типових особливостей, притаманних їй вчинків, причин та закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення. Центральним запитанням проблеми особистості злочинця є співвідношення наслідуваних (біологічних) та набутих у процесі (соціально-психологічних) властивостей у детермінації розвитку і формування особистості, якій притаманна злочинна поведінка, і у зв'язку із цим – визначення можливостей та меж її корекції. Причому соціальне і біологічне являють собою інтегративну єдність, яку неможливо розділити.

У роботі наведений аналіз психологічної структури злочинної поведінки, відмічається її системний характер, де система організується певними вихідними принципами і позиціями особистості, а саме ієрархією потреб і мотивів, цілями і цінностями, соціальними установками, спрямованістю.

Ключові слова: особистість злочинця, злочинне діяння, злочинна поведінка, психологічна структура злочинної поведінки, типологія злочинців, антисуспільна спрямованість, відповідальність.

Постановка проблеми. Проблеми вивчення особистості, зокрема особистості зі злочинною поведінкою, особливостей і закономірностей її формування і розвитку, критеріїв типологізації, реалізації нею злочинної поведінки завжди актуальні і розробляються на стику суміжних наук: загальної, соціальної, юридичної психології та кримінології. У цьому дослідженні ми виходимо з тої точки зору, що кожна особистість наповнена своєрідним відбитком тих соціальних умов, в яких вона здійснює свою життєдіяльність як свідомо та суспільна істота, адже особистість – це система соціально-значущих рис індивіда, оволодіння ним соціальними цінностями та уміння їх повноцінно з реалізовувати у найближчому оточенні [7]. Злочинна поведінка може бути зумовлена низкою

соціально-психологічних особливостей особистості самого злочинця.

За таких умов суб'єктивною стороною будь-якого злочину є психічні якості та соціально-психологічні характеристики особистості делінквента: характер, здібності, інтереси, настанови, відносини, які розвиваються в діяльності та виявляються у вчинках людини. Тому постає питання не лише про ступінь відповідальності з точки зору закону, що вимагає пояснення обставин, які впливають на характер індивіда. Виокремлення ознак особистості зі злочинною поведінкою та надання соціально-психологічної характеристики є важливим у плануванні соціально-психологічної роботи з нею з метою подальшої адаптивної ресоціалізації, а також оптимізації перспективи успішної реінтеграції в соціум.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фундаментальних наукових розробках структурних підсистем особистості значне місце займають структурна теорія рис особистості Р. Кеттела [2], теорія особистісних конструктів Дж. Келлі [3], теорія особистості ретельно вивчалась у контексті концепції персоналізації В. Петровським [11]. Окрему увагу слід приділити дослідженням особистості злочинця. Серед множини концепцій особливо виокремлюють дві взаємопов'язані лінії – соціально-демографічну та соціально-психологічну (Ю. Антонян [5], М. Єнікеєв [9], В. Емінов [6], М. Андрєєв [5], С. Бородін, В. Гульдман, О. Колб, В. Наливайко, К. Платонов, О. Рагінов [4], В. Романов, Б. Телефонко [2], В. Трубніков та інші). У психологічних теоріях особистості біологічному надається сенс «платформи», першооснови. У процесі життєдіяльності, навчання та виховання людина соціалізується і набуває соціальних властивостей, що притаманні тільки їй, і стає індивідуально неповторною. Тобто біологічне – це умова розвитку людини як особистості. Люди розрізняються за своєю конституцією, типом нервової діяльності, задатками, а також внаслідок особливостей соціалізації, формування і становлення особистості та ін.

На це питання намагалися відповісти представники біологізаторських (антропологічний напрям; конституціональний напрям; генетичний напрям фрейдизм; аналітична психологія К. Юнга) і прибічники соціологізаторських (індивідуальна психологія А. Адлера; теорія диференційного зв'язку; теорія аномії; теорія субкультур; концепція нейтралізації; теорія стигматизації) концепцій.

Теоретико-методологічні засади вивчення особистості засудженого в умовах пенітенціарної системи висвітлені у працях Т. Белавіної [1; 7], В. Бехтерева, О. Лазурського, С. Познишева тощо. Особливо значну увагу вони приділяли проблемі особистості засудженого як об'єкта та суб'єкта процесу виправлення і ресоціалізації [3].

Термін «особистість злочинця» має комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових, соціально-психологічних ознак, які пов'язані із кримінальним світом та характеризують його суспільну небезпеку й пояснюють причини скоєння злочину [9; 15]. Сьогодні потрібне глибоке дослідження характеристик особистості злочинця, увага не тільки до його моральних якостей, а також деяких функціонально-рольових ознак та комплексної психологічної характеристики особистості правопорушника.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення на основі наукових праць теоретичного

аналізу розробленості питання соціально-психологічних особливостей особистості, якій притаманна злочинна поведінка, причин та закономірностей їх виникнення та розвитку, для визначення шляхів виправлення.

Виклад основного матеріалу. Як відзначено вище, соціально-психологічні особливості осіб із антисуспільною спрямованістю поведінки вивчалися як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Безумовно, можна розглядати фундаментальне дослідження авторського колективу під керівництвом Ю. Антоняна, результатами якого стало виділення трьох основних рівнів особистості злочинця. Перший рівень – вроджені особливості, що визначають темп психічної активності, силу і рухливість психічних процесів, стійкі емоційні властивості та інші параметри, які стосуються темпераменту. Другий рівень характеризується сукупністю стійких якостей, що сформувалися у процесі індивідуального розвитку в соціальному середовищі і проявляються у вигляді типових реакцій і поведінки. Третій рівень стосується соціальної спрямованості особистості, ієрархії її цінностей і моральних установок [5].

Також юридична психологія має різні погляди на те, яка саме спрямованість більш притаманна правопорушникові. Розглядаючи психологію саме правопорушника, можна виділити погляди С.А. Тарарухіна, який характеризує її саме антисуспільною спрямованістю та виділяє її типи.

Перший тип – це асоціальна (поведінка не збігається з інтересами суспільства, але немає вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди).

Другий тип – це антисоціальна (поведінка суперечить інтересам суспільства та шкідлива для нього, але не є небезпечною для засад суспільного буття).

Третій тип – це суспільно небезпечна поведінка (свідомо спрямована проти основних засад суспільства) [15].

Суспільно небезпечна спрямованість поділяється на три підтипи:

1) некримінальний – у випадку антисуспільної, але незлочинної поведінки і відсутності ймовірності криміналізації в майбутньому;

2) передкримінальний – у випадку такої ж поведінки і високої ймовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем;

3) кримінальний – після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому [15].

Для виділення різних видів спрямованості правопорушника М.І. Єнікеєв бере за критерій

саме ступінь соціальної шкідливості та визначає три типи:

1) асоціальний – коли особа до кінця не сприйняла соціальні цінності і через це будує свою поведінку, нехтуючи ними. Автор називає таких злочинців «ситуативними», «менш злісними»;

2) антисоціальний – коли особа «постійно готова вчинити злочин», це «злісні, професійні злочинці».

М.І. Єнікеєв розподіляє асоціальний та антисоціальний типи злочинців на три можливих підтипи (залежно від змісту ціннісно-орієнтаційної спрямованості):

корисливий – злочинці (правопорушники), які зазіхають на розподіл матеріальних благ у суспільстві;

насилницький – злочинці (правопорушники) з агресивною, антигуманною спрямованістю, з у край зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей;

корисливо-насилницький – злочинці (правопорушники), які поєднують в собі риси двох попередніх;

3) «випадковий» тип – такий, що характеризується дефектами психічної саморегуляції. Сюди належать особи, які вчинили злочин вперше внаслідок збігу обставин, не змогли протистояти криміногенній ситуації тощо [9].

Залежно від того, як співвідносяться ціннісні орієнтації, соціальні цінності та спрямованість особистості, виділяють три типи спрямованості:

1) соціальну, що характеризується повним прийняттям особою цінностей і норм суспільства та готовністю їх наслідувати та дотримуватися у своїй життєдіяльності;

2) асоціальну, що характеризується недостатнім ступенем соціалізації особи й «незалученням» її до системи соціальних цінностей та норм; особи із такою спрямованістю вчиняють правопорушення не тому, що свідомо спрямовують свої дії проти суспільних цінностей і бажають їх порушити, а тому, що не сприймають або не усвідомлюють цінність відповідних процесів, явищ, відносин, ідей тощо;

3) антисоціальну, коли особа свідомо спрямовує свою поведінку проти соціальних цінностей; вона усвідомлює той факт, що порушує відповідні норми, знищує певні цінності, але умисно діє саме так [9].

Злочинний результат – це форма взаємодії особистості із соціальним середовищем, то й етапи формування злочинної поведінки слід розглядати на тлі соціальної дійсності. Представлені таким чином:

1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю;

2) мотивація антисуспільного вчинку (мотиваційний етап);

3) прийняття конкретного рішення про його здійснення (етап цілепокладання);

4) реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків (операціональний етап).

Сьогодні основною категорією виступає поведінка як ланка, що опосередковує взаємовідносини між свідомістю людини і зовнішнім світом. Елементарною ланкою поведінки є *вчинок* – одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків. Злочин – вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення.

У кримінальному праві поняття *злочину* визначається категоріями суспільної небезпеки і протиправності. Злочинна поведінка є процесом, що розгортається у просторі та часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Психологічна структура злочинної поведінки за формою має такі ж компоненти, як законослухняна, проте їх зміст інший. Із чотирьох зазначених вище етапів власне поведінкою є заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості [12].

Людина не є пасивним об'єктом, що лише сприймає вплив оточення, вона активно взаємодіє із середовищем, формує умови свого життя, свою особистість. Передусім, ця активність виявляється у соціальних ролях. Соціальна роль – це реальна суспільна функція особи, зумовлена її становищем у системі суспільних відносин, приналежністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами в різних сферах суспільного життя.

Насамперед основою поведінки людини є її *потреби*, що в подальшому визначають механізм формування мотивів. Потреби злочинця відрізняються такими ознаками: 1) нерозвиненість соціально-необхідних потреб; 2) матеріально-утилітарний характер; 3) перебільшення потреб, тобто перевищення середнього стандарту і правомірних можливостей їх задоволення.

Важливо, що ніяких власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. Наприклад, психологічні дослідження показують, що в осіб, які вчи-

нили тяжкі насильницькі злочини, потреби видозмінилися таким чином: потреба у спілкуванні – в насильство над оточуючими; потреба в самоствердженні – у прагнення домінувати, застосовувати силу, принижувати іншу людину; потреба у визнанні – в егоцентризм; потреба в повазі – в демонстрацію своєї переваги будь-яким чином.

Відповідна система інтересів виникає на основі потреб. *Інтерес* – це крок від потреби до поведінки, це усвідомлення потреби і співвіднесення її з наявними умовами і засобами реалізації. Під час усвідомлення потреби свідомість прямо чи опосередковано спрямовується на відповідні об'єкти, спричиняючи виникнення безпосереднього чи побічного інтересу і перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину.

Потреби особи та необхідність їх задоволення опосередковують виникнення *мотиву* – обґрунтування свідомого рішення діяти задля її задоволення. За різними джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділити на декілька груп: 1) особистого характеру; 2) такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення; 3) зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією (експес оборони), коли утруднена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

Безпосередньою причиною виникнення мотиву звичайно виступає привід – об'єктивний чинник (випадок, обставина), що використовується під час вчинення злочину; це може бути образа, сварка, насильство тощо. Приводи можуть бути типовими чи нетиповими, суттєвими чи незначними.

Більш загальним щодо приводу є поняття *стимулу*, тобто зовнішня необхідність, що є безпосередньою активізуючою ланкою вчинку (раптово виникла небезпечна ситуація, примус, насильство, прохання тощо) і посилює спонукання до дії чи безпосередньо формує її мотивацію.

Термін «мотивація», похідний від «мотиву», вживається в декількох значеннях. У вузькому сенсі це: 1) процес виникнення мотиву в результаті взаємодії особи з оточуючим середовищем; 2) сукупність спонукань і мотивів, які визначають поведінку, їх система; 3) динаміка розвитку вольового акту, зумовленого певними мотивами. У широкому смислі мотивація включає свідомість індивіда, його соціальні і природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення в мотивах поведінки і діяльності.

Мотив необхідно відрізнити від *наміру* – мисленого образу дії, яку особа прагне чи вирішила

здійснити; при одному й тому ж намірі вчинок реалізується через різні мотиви, а сам мотив не визначає змісту намірів та дій, спрямованих на його задоволення.

На другому етапі розвитку злочинної поведінки – цілепокладанні – різноманітні спонуки і почуття особистості оформляються у свідомості суб'єкта у вигляді ідеальних прагнень до певної мети. Мета – форма реалізації мотиву, яка втілюється в діях і результатах.

Прийняття рішення – психологічний процес вибору найбільш бажаного варіанту злочинної поведінки, безпосередньо пов'язаний із її вибірковістю. У рішенні знаходять відображення всі об'єктивні і суб'єктивні чинники, що зумовили вчинення злочину, модель майбутнього злочину, його можливі наслідки не лише як результат, але й як можливість покарання за його вчинення. Структура процесу прийняття рішення представлена такими етапами: 1) підготовчий – переробка інформації і осмислення варіантів наступних дій (бездіяльності), можливих наслідків; 2) основний – вибір одного, найбільш прийняттого варіанту дій; 3) контрольний – оцінка рішення з позицій необхідності і доцільності, можлива корекція, зміна спрямованості наступних дій і прийняття нового рішення, в тому числі – сполученого з відстроченням задуманого та добровільною відмовою від здійснення злочинного умислу.

Заключним етапом психологічної структури злочинної поведінки є реалізація прийнятого рішення – безпосереднє вчинення злочину.

Висновки. Отже, зазначене дозволяє запропонувати таке визначення особистості злочинця: це свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно зумовлених і соціально детермінованих властивостей, поведінка якого визначається анти-суспільною спрямованістю, що виникає під впливом певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов.

Поведінка людини є системним явищем, яке організується вихідними принципами та позиціями особистості, а саме ієрархією потреб і мотивів, цілями і цінностями, соціальними установками, спрямованістю. Мотив сам по собі бездіяльний, доки не з'явилось прагнення його задовольнити, що потребує не тільки усвідомлення, але й проявів волі – прийняття рішення діяти у вибраному напрямі та його реалізацію. Усвідомленість включає розуміння суспільної небезпечності вибраних злочинних форм і засобів задоволення потреби або ж реальні можливості такого усвідомлення.

Список літератури:

1. Bielavina T.I. Social-psychological aspects of intragroup adjustment in adolescents penitentiary systems. Collective monograph. Lviv-Torun : Liha-Pres. 2019. P. 22–40.
2. Cattell R. B. Description and measurement of personality. New York : 1946. World Book.
3. Kelly G. (1955). The psychology of personal constructs (Vols. 1 and 2). New York : Norton.
4. Андреев Н.А. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях (социально-психологический аспект). Москва : Права человека, 2001. С. 83.
5. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследование преступлений. Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. Москва : Юристь. 1996. С. 336.
6. Баранов Ю.В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии. Санкт-Петербург : «Юридический центр Пресс». 2006. С. 275.
7. Белавина Т.І. Проблеми соціально-психологічного супроводу неповнолітніх в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 2(52) 2020. С. 322. URL : <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2>.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург. 2009. С. 242
9. Еникеев М.И. Общая и социальная психология. Москва, 1999. С. 624.
10. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. С. 9.
11. Петровский В.А. К пониманию личности в психологии. *Вопросы психологии*. 1981. №. 2. С. 40–46.
12. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Москва : Ось-89, 2001. С. 17–18.
13. Проскура В.В., Телефаненко Б.М. Юридично-інформаційний довідник для осіб, які звільняються від відбування покарання з кримінально-виконавчих установ. Львів, 2006. 144 с.
14. Психологічні основи ресоціалізації засуджених. URL : <http://all-books.biz/teoriya-gosudarstva-pravauchebnik/psihologichni-osnovi-resotsializatsiji.html>.
15. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища шк. 1977. С. 149.
16. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л.І. Казміренко. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. С. 190.

Zhuravel A.P. SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES AND DETERMINANTS OF FORMATION OF PERSONALITY WITH CRIMINAL BEHAVIOUR

The relevance of the study is determined by the increasing criminal activity, quality changes in its content and nature: intellectualization and politicization of the part of criminal activity, decreasing in the “crime age”, change in proportion between male and female criminal activity as well. The article is dedicated to the urgent problem of determination of socio-psychological peculiarities of personality characterized by criminal behaviour as well as factors determining the formation of such personality.

In psychology the personality is defined as an active carrier of consciousness, having an individual standard structure of psychological characteristics and qualities, selectively relates to the surrounding reality in particular the social environment, and performs certain social roles. Under the socio-psychological peculiarities of the personality we understand a relatively stable set of individual characteristics that determine on the one hand the typical forms of his or her response, adaptive mechanisms of behaviour; the system of ideas about themselves, and on the other – inclusion in the system of social relations, interpersonal relationship and social interaction character.

The personality of the criminal is rightly defined as one of the most important and complex objects of study in various fields of psychological science. The tasks of the study of such personality is to define his or her typical peculiarities, inherent actions, causes and patterns of their origin and development, ways to correct them. The central point in the problem of personality of the criminal is the proportion of inherited (biological) and acquired in the process (social) properties in determining the development and formation of personality characterized by criminal behaviour; and therefore, determining the possibilities and limits of its correction. Moreover, social and biological characteristics are an integrative unity that cannot be separated.

The analysis of psychologic structures of criminal behaviour is given in the work, its systematic nature is emphasized where the system is organized by certain basic principles and attitudes of the personality, namely – the hierarchy of needs and motives, goals and values, social attitudes, orientation.

Key words: *personality of the criminal, criminal act, criminal behaviour; psychological structure of criminal behaviour; typology of criminals, antisocial orientation, responsibility.*